

Anna JACH

Uniwersytet Jagielloński

anna.jach@uj.edu.pl

CECHY MODELU PRZYWÓDZTWA POLITYCZNEGO WE WSPÓŁCZESNEJ ROSJI

ABSTRACT Features of the Political Leadership Model in Modern Russia

Reflection on political leadership is very important in the modern world. This is also relevant in the context of the political leadership in contemporary Russia, especially if we take into account a number of conditions affecting it. The aim of the article will be to trace the determinants that directly and indirectly affect the perception and functioning of political leadership in Russia, taking into account not only the issue of systemic change taking place in a specific socio-political and economic reality. Another element that will allow a closer look at the Russian model of political leadership will also be the political culture, the tradition of power and historical experiences. The third aspect, in a way complementing the spectrum of analysis of the leadership phenomenon in the Russian reality, will oscillate around the functions and tasks of the political leader of the Russian Federation, especially in the face of the challenges of the 21st century.

Keywords: Russia, political leader, political leadership, paternalism, political mentality

Słowa kluczowe: Rosja, przywódca polityczny, przywództwo polityczne, paternalizm, mentalność polityczna

WPROWADZENIE

Poszukując odpowiedzi na pytanie o model przywództwa politycznego we współczesnej Rosji, należy wziąć pod uwagę kilka czynników bezpośrednio wpływających na jego kształtowanie. Pierwszy z nich stanowią uwarunkowania, które w sposób pośredni i bezpośredni oddziałują nie tylko na postrzeganie, ale także funkcjonowanie przywództwa politycznego w Rosji z uwzględnieniem kwestii zmiany systemowej zachodzącej w określonej rzeczywistości społeczno-politycznej i ekonomicznej. Drugim elementem, który pozwoli bliżej przyjrzeć się rosyjskiemu modelowi przywództwa politycznego, będą także kultura polityczna, tradycja władzy i doświadczenia historyczne. Trzeci z kolei aspekt, niejako dopełniający spectrum analizy, będzie oscylował wokół funkcji i zadań spoczywających na barkach politycznego lidera Federacji Rosyjskiej, zwłaszcza w obliczu wyzwań XXI wieku.

Czy możemy zatem mówić o jakichś osobliwych, dystynktywnych cechach przywództwa politycznego we współczesnej Rosji? Znalezienie odpowiedzi na to pytanie będzie możliwe dzięki prześledzeniu występujących w tymże państwie typów liderów politycznych wraz z opisującymi ich cechami, co z kolei pozwoli na zdefiniowanie najbardziej aktualnego modelu przywódcy politycznego, tzw. ojca narodu którego uosabia obecny władarz Kremla.

KLUCZOWE CECHY ROSYJSKIEGO POSTRZEGANIA PRZYWÓDZTWA POLITYCZNEGO

Kluczowe cechy modelu rosyjskiego przywództwa politycznego są bezpośrednio związane z podstawowymi elementami kultury politycznej państwa rosyjskiego, którą dopełniała tak polityczna świadomość, jak mentalność.

Rosja zawsze znajdowała się na styku zachodnich i bizantyjskich wartości politycznych i kulturowych, które na przemian dominowały i mieszały się, by wytworzyć ostatecznie nowy, rosyjski typ kultury politycznej, zwany synkretycznym. Ukształtowana w tych okolicznościach etatystyczna kultura polityczna wywierała szczególnie wpływ na formowanie się rosyjskiej kultury politycznej. Charakteryzowały ją obecne bizantyjskie tradycje polityczno-kulturowe, a także ściśle przeplatanie się elementów bizantyjskiej, rosyjskiej i europejskiej formy rządów. Pod wpływem tych czynników w rosyjskiej mentalności utrwaliły się m.in. takie wartości polityczne, jak: 1. duże znaczenie przywódcy w państwie i w historii narodu, jako pośrednika między społeczeństwem a władzą; 2. niewątpliwy autorytet lidera, zbudowany na religijnych podstawach prawosławia (czyli w rzeczywistości „przeobóstwienia” władcy); 3. odwoływanie się przede wszystkim do zwyczaju, a nie do norm prawnych; 4. dominująca rola elit; 5. cierpliwość i podporządkowanie; 6. kolektywizm; 7. paternalizm; 8. orientacja na tradycję monarchiczną. Z kolei od Zachodu współczesna Rosja przyjęła następujące wartości polityczno-kulturowe: 1. państwo jest gwarantem praw i wolności

jednostki; 2. indywidualizm; 3. pluralizm; 4. przemysłowy typ produkcji; 5. stosunki wojskowe¹.

Momentem absolutnie zmieniającym trajektorię rozwoju przywództwa politycznego okazała się dla kształtującego się od XIII wieku Księstwa Moskiewskiego niewola mongolska. Mongolski model przywództwa politycznego z perspektywy wieków okazał się najsilniejszy. Zadecydowały o tym m.in. okres zależności ziem ruskich – Wielkiego Księstwa Kijowskiego – od jarzma chańskiego. Ponad 200 lat zależności politycznej skutkowało przejmowaniem nie tylko modelu zarządzania państwem, lecz także sposobem jego postrzegania przez poddanych. Rozstrzygającym jednak czynnikiem okazał się stosunek rządzącego Złotą Ordą chana do prawa: będąc bezpośrednim źródłem prawa, chan nie uznawał żadnego innego prawa niż chańskie; nie ograniczało go żadne prawo prócz tego, które wychodziło od niego samego.

Biorąc pod uwagę perspektywę umocowania przywódcy politycznego, moskiewscy książęta stanęli przed wyborem: albo sięgną po wzorzec rzymsko-bizantyjski, w którym przywódcy są ograniczeni prawem, ale jeżeli je przekraczają, są usuwani; albo skorzystają ze znanych z autopsji doświadczeń chańskich, które wydawały się lepiej spełniać ich oczekiwania. Wybór padł oczywiście na to drugie rozwiązanie. Przyczyny takiego obrotu sprawy leżały w różnicach pomiędzy dawną Rusią Kijowską a Moskwą. Moskwa zwyciężyła w wyścigu po jarłyk, albowiem od samego początku przyjęła zasady gry politycznej Ordy. W tych okolicznościach doszło do narodzin Księstwa Moskiewskiego, które ewoluując na przestrzeni wieków w stronę państwa rosyjskiego, w pełni przejęło kult przywódcy bezwzględного, wzorowane go na władcy Ordy.

Kolejnym czynnikiem w równie dużym stopniu oddziałującym na kształtowanie się modelu przywództwa politycznego we współczesnej Rosji był stosunek do poddanych. Im bardziej bezwzględny okazywał się decydent, tym więcej poddani, a później obywatele wykazywali nie tyle zrozumienia i akceptacji, ile wręcz zadowolenia z jego rządów. Utrwaliło się w przekonaniu społecznym, że im władca-przywódcą-prezydent bardziej brutalny, tym jego rządy są skuteczniejsze. Stąd też także dziś za „dobrego ojca narodu” uważany jest ten, kto nie waha się użyć w imię wyższej konieczności przemocy.

Egzemplifikacją takiego sposobu myślenia i postrzegania otaczającej rzeczywistości jest przeprowadzone w 2008 roku badanie opinii publicznej na temat przywódcy Rosji, który miałby być jej symbolem. Wśród wymienionych tam postaci odnaleźć możemy księcia Aleksandra Newskiego, premiera Piotra Stołypina, przywódcę ZSRR Józefa Stalina, poetę Aleksandra Puszkina czy też cara Piotra I Wielkiego². Układ postaci pod kątem ich popularności świadczy o tym, że Rosja, stale stojąc w opozycji do

¹ Е.М. Рогожина, *Политическое лидерство в западной, исламской и российской политико-культурных традициях: сравнительный анализ*, „Вестник ННГУ” 2011, nr 3-1, s. 307, [online] <https://cyberleninka.ru/article/n/politicheskoe-liderstvo-v-zapadnoy-islamskoy-i-rossiyskoy-politiko-kulturnyh-traditsiyah-sravnitelnyy-analiz>, 30 III 2022.

² *Имя Россия*, [online] <http://www.nameofrussia.ru/>, 5 X 2022.

Zachodu, winna patrzeć w stronę dziedzictwa najbardziej jej bliskiego – wschodniego modelu przywództwa, które spełnia paternalistyczne oczekiwania narodu.

STYLE PRZYWÓDZTWA W PAŃSTWIE ROSYJSKIM

Obok podejścia behawioralnego, bazującego na analizie zachowania lidera poprzez pryzmat jego skuteczności i wydajności, wskazać trzeba na styl przywództwa zakładający wypełnianie ról politycznych. Jednakże wydaje się, że optymalnym ujęciem pozycji lidera politycznego w rzeczywistości rosyjskiej jest stopień dominacji pewnych cech. Na tej podstawie można wyróżnić style: paranoiczny, demonstracyjny, kompulsywny, depresyjny i schizoidalny, chociaż w historii są przywódcy, którzy łączą kilka stylów jednocześnie.

Styl paranoiczny – odpowiada typowi przywódcy, którego można określić terminem „gospodarz”. Taka osoba charakteryzuje się podejrzliwością, nieufnością do innych, nadwrażliwością na ukryte zagrożenia i motywy, ciągłym pragnieniem władzy, kontrolą nad innymi ludźmi. Jego zachowanie i działania są często nieprzewidywalne. Polityk stylu paranoicznego nie akceptuje innego punktu widzenia niż własny, odrzuca wszelkie informacje, które nie potwierdzają jego teorii, postaw i przekonań. Typ myślenia takiego polityka charakteryzuje dychotomia, rzeczywistość postrzegana jest w kategoriach skrajności „biały” – „czarny”, a ludzie dzielą się na „wrogów” i „przyjaciół”. Przywódca zaspokaja w sobie pragnienie nieograniczonej władzy poprzez ciągle manipulowanie podwładnymi, intrygi i starcia, które wywołuje wewnątrz elity we własnym interesie. Stylowi temu często towarzyszy chęć stłumienia lub poniżenia innego polityka za wszelką cenę, nawet wbrew elementarnej logice. Przedstawicielami reprezentującymi ten typ stylu politycznego w historii państwowości rosyjskiej są Józef Stalin oraz Iwan Groźny.

Styl demonstracyjny – reprezentuje go przywódca, którego można nazwać „artystą”, ponieważ zawsze „gra dla publiczności”. Takiego władcę wyróżnia zamiłowanie do demonstracji, charakteryzuje go namiętne pragnienie samozadowolenia, ciągłego zwracania na siebie uwagi. Pod wieloma względami jego zachowanie i działania polityczne zależą od tego, czy inni go lubią, czy jest kochany przez tłum, czy nie. W rezultacie jest dość „kontrolowalny”, przewidywalny i może stracić czujność po usłyszeniu wystarczającej liczby pochlebców. Jednak w obliczu krytyki może stracić spokój. W tym przypadku realizacja przemyślanego kursu politycznego okazuje się niemożliwa ze względu na zmianę motywacji postępowania politycznego, w którym dominuje chęć uzyskania za wszelką cenę aprobaty i uznania politycznego mas. Orientacja na takie bodźce zmusza lidera do poświęcenia nie tylko ważnych społecznie interesów, ale nawet własnych przekonań politycznych. W szeregu „artystów” odnaleźć można Aleksandra Kiereńskiego, Lwa Trockiego czy też Władimira Żyrinowskiego.

Styl kompulsywny – jest zwykle charakterystyczny dla lidera, którego ogólny wizerunek można określić terminem „doskonały uczeń”. Charakteryzuje się niemal obsesyjną chęcią robienia wszystkiego jak najlepiej, niezależnie od możliwości. Styl jego

zachowania charakteryzuje się z jednej strony napięciem, brakiem lekkości, a z drugiej strony elastycznością, manewrowością. Jest ciągle zajęty, małostkowy, zbyt punktualny, dogmatycznie podchodzi do wszystkich instrukcji, reguł, co często powoduje konflikty w strukturach władzy. Za typowego przedstawiciela takiego stylu politycznego można uznać przywódcę ZSRR w latach 1964-1982 Leonida Breżniewa.

Styl depresyjny – reprezentuje go typ tzw. towarzysza broni. Lider tego typu nie jest w stanie odgrywać wiodącej roli i dlatego stara się zjednoczyć z tymi, którzy naprawdę potrafią „robić politykę”. „Towarzysz” często idealizuje jednostki i ruchy polityczne, sam zaś pozostaje w tyle za wydarzeniami. Nie ma jasnego kursu politycznego, zrównoważonego podejścia do rozwiązywania pojawiających się problemów. Rzeczywistość polityczną postrzega z ostrożnością i pesymizmem, ujawniając słabość i polityczny brak woli. Do takich przywódców należy ostatni car Rosji Mikołaj II.

Styl schizoidalny – ściśle związany z depresją. Jest reprezentowany przez lidera – „samotnika”. Samoizolacja i zamknięcie się na udział w określonych wydarzeniach są dość wyraźne. „Samotnik” nie chce przyłączyć się do żadnego konkretnego ruchu i preferuje pozycję obserwatora z zewnątrz. Jego odpowiedzialności politycznej w tym przypadku praktycznie nie ma. Oczywiście pragnienie przywództwa nie pozwala mu na pozostanie w pozycji zewnętrznego obserwatora i zmusza do przyłączenia się do jakiegokolwiek ruchu, partii lub stworzenia własnych. Schizoidalny styl zachowania jest historycznie przemijający, mniej niezależny i nieskuteczny. Lider „samotnik”, uczestnicząc w życiu politycznym i poszerzając swoje uprawnienia, przekształca swój styl, uzupełniając go o cechy stylu paranoidalnego i demonstracyjnego. Taka zmiana stylu politycznego była charakterystyczna dla biografii politycznej Lenina (do przewrotu bolszewickiego w 1917 roku był typem „samotnika”, a po tym wydarzeniu pojawiają się u niego cechy „gospodarza” i „artysty”)³.

Należy jednak zauważyć, że wskazane style polityczne, wyróżnione jako wzorcowe, są dość rzadkie, stanowią raczej pewne wyznaczniki. Decyduje o nich mentalność i kultura polityczna społeczeństwa, a na te składają się stabilne wyobrażenia o pożądanym modelu społeczeństwa i roli jego lidera, który ma pojawiające się problemy rozwiązywać w preferowany przez grupę sposób.

Na tle przywołanej powyżej typologii przywództwa w państwie rosyjskim warto zwrócić uwagę na jeszcze jedną klasyfikację. W toku obserwacji funkcjonowania liderów pod kątem stylów podejmowania decyzji można wytypować następujące: od totalitarnego, poprzez autokratyczny, dalej konsultacyjny, aż do demokratycznego czy liberalnego. We współczesnym świecie należy uzupełnić je o jeszcze jeden styl – populistyczny.

Istnieją różnice między autorytarnym stylem przywództwa, nastawionym na indywidualne podejmowanie decyzji, a demokratycznym, opartym na inicjowaniu aktywności własnych zwolenników, ich uczestnictwie w procesie zarządzania. Na tym tle zwraca uwagę odmiennność tak totalitarnego stylu przywództwa, jak konsultacyjnego oraz populistycznego. Ten ostatni jest dominującym typem. Przemysław Żukiewicz

³ P.T. Мухаев, *Теория политики: учебник для студентов вузов, обучающихся по гуманитарно-социальным дисциплинам и специальности «Международные отношения»*, Москва 2015, s. 358-361.

słusznie zwraca uwagę na to, że kluczem do zrozumienia istoty stylów podejmowania decyzji jest w każdym przypadku informacja, którą dysponuje przywódca – decydent. Współ z innymi czynnikami zarówno poznawczymi, jak i osobowościowymi oddziałuje ona na wypracowywane strategie zarządzania państwem i podejmowane decyzje⁴.

W STRONĘ MODELU ROSYJSKIEGO PRZYWÓDZTWA

W nauce o polityce dość powszechne są różne klasyfikacje przywództwa. W odniesieniu do współczesnej Rosji najważniejsze wydaje się podejście Margaret G. Hermann, oparte na analizie przywództwa pod kątem właściwości wizerunkowych⁵. Poszukując uzasadnienia dla oparcia się na typologii Hermann, podkreślić trzeba, że jedyną cechą, dzięki której politycy najczęściej mogli zwrócić na siebie uwagę społeczeństwa rosyjskiego, był ich polityczny wizerunek. Wynikało to przede wszystkim z charakterystycznego dla społeczeństwa rosyjskiego braku doświadczenia i umiejętności poruszania się w meandrach uprawianej polityki, a także znanej i stosowanej nie tylko w państwie rosyjskim, ale szerzej na obszarze państwa byłego bloku wschodniego tzw. polityki „ośrodków konsolidacji”. Polegała ona na tym, że lider danej partii, grupy społecznej, ruchu obywatelskiego udostępniał swój wizerunek tym wszystkim, którzy ubiegali się o mandat w strukturach władzy. Zdjęcia zamieszczane w prasie, na plakatach dawały potężny mandat zaufania społecznego. Zastępowały one w ten sposób głoszone założenia programu wyborczego, z realizacji którego obywatele prawie nigdy nie rozliczali wybranych przez siebie przedstawicieli. Specyfika taktyki „ośrodków konsolidacji” polegała jednak na tym, że deputowani w parlamencie, mimo przynależności do określonych frakcji parlamentarnych, nadal pozostawali lojalni wobec poszczególnych polityków, z którymi się utożsamiali. Oddawali też swoje głosy nie po to, aby przegłosować poprawki czy jakąś ustawę zgodną z interesem państwa. Głosowali głównie po to, by podtrzymać lub wzmocnić pozycję danego lidera, będącego „ośrodkiem konsolidacji”⁶.

Za przykład posłużyć może niejedna kampania wyborcza w wyborach do parlamentu, w trakcie której osobą gwarantującą „profesjonalizm” niezawodowego polityka był lider ruchu społecznego, partii politycznej czy organizacji społecznej. Jednymi z pierwszych osób, które pełniły funkcję „ośrodka konsolidacji” w transformującym się państwie radzieckim/rosyjskim, byli m.in. Andriej Sacharow (wybory do parlamentu radzieckiego w 1989 roku), Michaił Gorbaczow czy też Borys Jelcyn, którzy udzielali w ten sposób wsparcia kandydatom ubiegającym się o mandat w wyborach parlamentarnych poczynając od 1989 roku. Były to pierwsze doświadczenia z elekcjami, przebiegające w duchu demokratyzacji i od samego początku wskazujące problemy kryzysu ideologicznego, który wraz z transformacją zagościł w odradzającej się rosyjskiej

⁴ P. Żukiewicz, *Przywództwo polityczne. Teoria i praktyka*, Warszawa 2011, s. 54.

⁵ M.G. Hermann, *Elementy przywództwa*, [w:] *Władza i społeczeństwo 2. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, red. J. Szczupaczyński, tłum. J. Zychowicz, Warszawa 1998, s. 297-313.

⁶ A. Jach, *Rosja 1991-1993. Walka o nowy kształt ustrojowy państwa*, Kraków 2011, s. 205.

rzeczywistości społeczno-politycznej. Niestety kryzys ten nie został zażegnany, stał się jednym z elementów charakteryzujących życie społeczno-polityczne obywateli rosyjskich, a w dzisiejszej rzeczywistości został jeszcze wzmocniony tendencjami populistycznymi o silnym zabarwieniu radykalnym.

Podobny, bardzo czytelny przykład zastosowania przywołanej powyżej taktyki „ośrodków konsolidacji” dotyczy wskazania przez ustępującego z urzędu w 1999 roku prezydenta Borysa Jelcyna na swoje stanowisko nieznanego szerzej tak w kraju, jak poza jego granicami Władimira Putina. Decyzja i gest wykonane przez ustępującego z urzędu Jelcyna zostały odebrane jako „namaszczenie” i zaakceptowane przez ogół społeczeństwa jako symbol nie tylko ciągłości władzy, lecz wprost jako symptom zmian ku lepszej przyszłości.

Do opartych na analizie wizerunku politycznego zdiagnozowanych właściwości liderów politycznych⁷ Hermann dodała takie jak: podstawowe przekonania polityczne przywódcy; polityczny styl przywódcy; motywy, które kierują przywódcą; reakcja lidera na presję i stres; okoliczności, które doprowadziły lidera do pozycji lidera po raz pierwszy; wcześniejsze doświadczenie polityczne przywódcy; klimat polityczny, w którym lider rozpoczął karierę polityczną⁸. Pozwoliło to jej uczynić obiektem swych rozważań polityczny *image* liderów różnego szczebla w strukturze partyjno-państwowej państwa rosyjskiego. Na przywołany układ społeczny przywództwa należy nałożyć również uwarunkowania, które determinowały ukształtowanie się takiego, a nie innego modelu lidera politycznego w społeczeństwie rosyjskim.

Margaret G. Hermann wyróżniła następujące typy wizerunków przywódcy: „normatywnego” (*лидер-знаменосец или великий человек*), „sługi” (*лидер-служитель*), „kupca” (*лидер-торговец*) i „strażaka” (*лидер-пожарный*). Pozwoliło to jej dokonać charakterystyki przywódców rosyjskich na przestrzeni lat pod kątem uwarunkowań wewnętrznych i zewnętrznych, które determinowały rzeczywistość społeczno-polityczną i ekonomiczną społeczeństwa rosyjskiego.

1. Przywódca „normatywny” – „niosący sztandar” wyróżnia się własną wizją rzeczywistości, atrakcyjnym ideałem, który może zniewolić masy. „Ma marzenie”, w imię którego często dąży do zmiany systemu politycznego. Aby zrozumieć tę formę przywództwa, konieczne jest poznanie indywidualnych cech osoby, która prowadzi swoich zwolenników w dążeniu do jakiegoś celu. Lider określa charakter tego, co się dzieje, jego tempo, tworzy problem polityczny (agenda)⁹. Przykładem lidera „normatywnego” – „niosącego sztandar” był Włodzimierz Lenin (1917-1924).
2. Wizerunek „sługi” zdobywa polityk, który stara się występować w roli rzecznika interesów swoich zwolenników. To ich pragnienia przywódca wyraża i działa w ich imieniu. W praktyce liderzy tego typu kierują się tym, czego oczekują, w co wierzą

⁷ M.G. Hermann, *Elementy przywództwa...*, s. 297-313.

⁸ М. Херманн, *Составные части лидерства. Мир политики: Суждения и оценки западных политологов*, Москва 1992, s. 103.

⁹ М.Д. Херманн, *Стили лидерства в формировании внешней политики*, „Полис. Политические исследования” 1991, nr 1, s. 93.

i czego potrzebują ich wyborcy. To właśnie wyborcy formułują te zadania, które stają się kluczowe dla lidera. Lider „sługa” zawsze stara się występować jako rzecznik interesów swoich zwolenników i wyborców, skupia się na ich opinii i działa jako ich przedstawiciel. Stoi na straży realizacji artykułowanych przez te grupy interesów. W rzeczywistości państwa rosyjskiego ten typ przywództwa uosabiali Leonid Breżniew (1964-1982) i Konstantin Czernienko (1984-1985), którzy byli wyrazicielami interesów biurokracji partyjnej, nomenklatury.

5. Przywódca „**kupiec**” charakteryzuje się umiejętnością atrakcyjnego prezentowania swoich pomysłów i planów, przekonywania obywateli o ich przewadze, skłaniania ich do „kupowania” tych pomysłów. W ten „nowoczesny” sposób stara się przyciągnąć uwagę społeczną i aranżować wykonanie swych celów. Dla lidera „kupca” ważna jest umiejętność przekonywania. Dzięki niej wyborcy „kupują” jego plany czy pomysły oraz angażują się w ich realizację. W tym przypadku przywództwo opiera się na relacji, którą przywódca nawiązuje ze swoimi wyborcami. Nacisk kładziony jest na własne umiejętności lidera i strategię, którą stosuje, aby uzyskać poparcie dla swojej polityki i jej urzeczywistnienie. W gestii lidera „kupca” leży również istota władzy ukierunkowana na jednoczenie ludzi i próba nakłonienia ich do tego, co powinni robić bez przekonania¹⁰. W państwie rosyjskim ten typ odnaleźć można w takich postaciach jak m.in. Władimir Żyrinowski, Boris Niemcow, Grigorij Jawlinski czy też w innych liderach nowoczesnych partii politycznych.
4. Lider „**strażak**” skupia się na najpilniejszych problemach społecznych, potrzebach chwili. Jego działania są zdeterminowane konkretną sytuacją. Innymi słowy, liderzy-strażacy zajmują się „gaszeniem pożarów”, tj. reagują na problemy, jakie środowisko stwarza swoim obywatelom. Naglące potrzeby chwili determinują ich działania. Do tego wizerunku przywódcy można dopasować wspomnianego uprzednio marionetkowego lidera rodem ze Związku Radzieckiego – Konstantina Czernienkę, który był całkowicie zależny od woli i interesów swojego wewnętrznego kręgu. Przykładami takiego właśnie modelu lidera „strażaka” są również dwaj prezydenci Federacji Rosyjskiej – Borys Jelcyn (1991-1999) oraz Władimir Putin (od 2000 roku). Typologię autorstwa Hermann uzupełniają rosyjscy badacze Aleksandr Sołowiow i Natalia Saszczenko, którzy wyróżnili jeszcze inny typ lidera – „**marionetkę**”, czyli przywódcę zależnego od woli i interesów swojego otoczenia¹¹. Jest on „agentem” grupy interesów lub nacisku, odzwierciedla jej cele i działa w jej imieniu. Aby zrozumieć, w jaki sposób odgrywana jest w tym przypadku rola przywódcza, konieczne jest prze-studiowanie oczekiwań i celów członków tejże grupy.

Dla współczesnej rzeczywistości rosyjskiej oprócz obrazów zidentyfikowanych przez M.G. Hermann charakterystyczny jest także wizerunek przywódcy „**nieustępliwego bojownika przeciwko kapitalizmowi**” (*непримиримый борец с капитализмом*).

¹⁰ J.G. Gunnell, *Richard Neustadt in the History of American Political Science*, [w:] *Presidential Power. Forging the Presidency for the Twenty-First Century*, red. R.Y. Shapiro, M. Joynt Kumar, L.R. Jacobs, New York, s. 19.

¹¹ A.B. Смоляр, *Политическое лидерство: определение, типология, функции и современные тенденции развития*, „Вестник ЗабГУ” 2007, nr 3, s. 172.

Przykładem tego typu lidera jest przywódca Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej Giennadij Ziuganow¹².

Ani jeden z przywołanych uprzednio przykładów polityków rosyjskich nie spełnia w 100% warunków modelu idealnego przywódcy. W każdym z nich łączą się wskazane cechy w różnych proporcjach. W rzeczywistości rosyjskiej w sferze kształtowania się polityki częściej mamy do czynienia z takimi działaniami liderów, których celem jest zmiana: lider zawsze dąży do jakiejś zmiany formy organizacji społeczeństwa; antycypuje, pośredniczy i podporządkowuje doświadczenie środkom wyobraźni i rozumu, stara się ustanowić „moralne przywództwo”, które zawsze wypływa z fundamentalnych pragnień, aspiracji i wartości wyznawców. Drugą opcją, rzadziej spotykaną we współczesnej Rosji, są działania lidera, który ukierunkowany jest na wypracowywanie kompromisów: taki lider angażuje się w kreowanie bieżącej polityki bez zmiany fundamentów społeczeństwa.

CECHY LIDERA POLITYCZNEGO

Stojąc na stanowisku, że wymienione powyżej elementy opisują przywództwo polityczne jako podmiot przynależny w postaci atrybutu jednostce, który ulega wpływom w momencie podejmowania decyzji, podkreślić należy, że lider polityczny, ulegając przekonaniom określonej zbiorowości w odniesieniu do sposobu aktu kreacji, zawsze pozostanie związany z celami strategicznymi¹³. Z tego też powodu przyjmujemy za koncepcją Jeana Blondela, że przywództwo to nie każdy rodzaj władzy, lecz tylko ta sprawowana odgórnie¹⁴. W odniesieniu do rzeczywistości rosyjskiej kluczowy wydaje się poziom aktywności lidera na szczeblu państwowym. Jest on optymalny, albowiem odpowiada rosyjskiej perspektywie przywództwa ukształtowanej na przestrzeni lat. Poprzez osobę lidera politycznego odczytywane są nie tylko sposób organizowania i sprawowania władzy w warunkach rozwoju społeczeństwa na danym etapie, lecz także zróżnicowanie warstw społecznych na podstawie sytuacji gospodarczej i odpowiedniej świadomości politycznej. Tak postrzegane przywództwo polityczne na poziomie państwowym zakłada wzajemne zaspokojenie interesów zarówno lidera, jak i społeczeństwa, dlatego orientacja na partnerstwo społeczne wpisuje się w system wartości politycznych społeczeństwa.

Przywództwo uruchamia również strategię rozwoju państwa, ustroju politycznego społeczeństwa, dobór środków do realizacji głównych zadań o znaczeniu państwowym, ich najważniejszych zasad i sposobów osiągania. Znajduje to swoje praktyczne zastosowanie w warunkach, które odbiegają od norm demokratycznych. Taktyka „oblężonej twierdzy”, tak charakterystyczna dla obozu rządzącego dzisiejszą Rosją, w pełni

¹² Б.А. Исаев, Н.А. Баранов, *Политические отношения и политический процесс в современной России. Учебное пособие*, Санкт Петербург 2009, s. 111.

¹³ J. Nocoń, A. Laska, *Teoria polityki. Wprowadzenie*, Warszawa 2006, s. 196-198, cyt. za: P. Żukiewicz, *Przywództwo labilne. Mechanizm powrotu do władzy w świetle teorii przywództwa politycznego*, Wrocław-Poznań 2012, s. 23-24.

¹⁴ J. Blondel, *Political Leadership: Towards a General Analysis*, London-Beverly Hills-Newbury Park-New Delhi 1987, s. 2-3.

potwierdza rosyjską specyfikę przywództwa politycznego. Otóż w skrajnych warunkach funkcjonowania społeczeństwa istnieje potrzeba wyłonienia lidera politycznego w skali narodowej, posiadającego cechy, które pomogą mu kierować ruchem narodowym¹⁵. Zatem lider spełniający powyższe przesłanki winien charakteryzować się m.in.:

- 1) umiejętnością formułowania celów, programów, ideologii w warunkach utraty starych wytycznych, rozłamu społeczeństwa, panowania w nim apatii i anarchii;
- 2) umiejętnością personifikacji podstawowych wartości narodowych dla określonego okresu historycznego;
- 3) chęcią wyjścia poza biurokratyczne procedury przy podejmowaniu decyzji w sytuacji kryzysowej;
- 4) umiejętnością powiązania podstawowych interesów narodowych z historią kraju, tradycjami współczesnych i poprzednich pokoleń;
- 5) sztuką tworzenia całkowicie nowego modelu zachowania i myślenia, który rozprzestrzeni się z elity na całe społeczeństwo;
- 6) umiejętnością zaszczepienia w narodzie wiary i optymizmu, przezwyciężenia niepewności oraz kompleksu winy i niższości.

I chociaż nie są to właściwości, z którymi człowiek się rodzi, to jednak z biegiem czasu polityk kreujący się na przywódcę może je w sobie wypracować. Tak też się stało w przypadku Władimira Putina. Udało się mu zarówno przyswoić sobie te cechy, jak i dzięki umiejętnie prowadzonej od samego początku polityce PR-owej przekonać skutecznie do siebie nie tylko własnych obywateli, lecz również światowych partnerów.

Czy znajduje to także zastosowanie w odniesieniu do innych osób, które na przestrzeni lat sprawowały funkcję przywódcy politycznego w państwie rosyjskim bez względu na zajmowane stanowisko? Co w bezpośredni sposób determinowało funkcjonowanie takiego, a nie innego lidera politycznego w społeczeństwie rosyjskim? Znaleźnienie odpowiedzi na te pytania stanie się możliwe dzięki oparciu się w niniejszej analizie na koncepcjach, które pozwolą w największym stopniu przybliżyć specyfikę przywództwa politycznego ukształtowanego w państwie rosyjskim.

PRZYWÓDCA POLITYCZNY – „OJCIEC NARODU”

Dominującym niezmiennie od dziesiątków lat wizerunkiem lidera politycznego w rzeczywistości rosyjskiej pozostaje utrwalony w powszechnej świadomości i mentalności politycznej obraz „ojca narodu”. Do tej roli od samego początku pretendował obecny prezydent państwa Władimir Putin.

Kult dzisiejszego prezydenta Rosji mógł rozwijać się na gruncie społecznego zapotrzebowania na takiego przywódcę, który wypełni wytworzoną w latach 90. XX wieku pustkę. Ustupający w 1999 roku ze stanowiska Borys Jelcyn w żaden sposób nie spełnił pokładanych wń oczekiwań. W napisaną rolę wpasował się namaszczony przezeń następca, którego najważniejszym atutem okazało się występowanie w postaci

¹⁵ Р.Т. Мухаев, *Теория политики...*, s. 343.

„antyjelcyna”. Nikomu szerzej nieznany tak w kraju, jak poza granicami Rosji, wzbudzał naturalną ciekawość, powszechne zainteresowanie. To wtedy najczęściej zadawanym pytaniem w kontekście nowego władarza Kremla było pytanie: *Who is Mrs. Putin?*, tłumaczone na wszystkie języki. W niedługim czasie ciekawość owa została zaspokojona, przynajmniej w pewnym wymiarze.

Fundamentem rosyjskiej kultury politycznej, bezpośrednio odnoszącym się do roli przywództwa politycznego w kontekście „ojca narodu”, jest paternalizm. We współczesnej interpretacji paternalizm rozumiany jest jako doktryna i działanie z punktu widzenia „ojcowskiej troski” w odniesieniu do warstw i grup, które są mniej chronione w stosunkach społecznych i gospodarczych.

Idąc śladami rozważań Tatiany Jermolienki, można stwierdzić, że korzenie rosyjskiego paternalizmu sięgają daleko w głąb tradycji historycznej, do dziś są archetypem kulturowym funkcjonującym w rosyjskiej mentalności i kulturze politycznej¹⁶. Wzmacniany i utrwalany na przestrzeni dziejów archetyp ten uległ zakorzenieniu w świadomości Rosjan do tego stopnia, że wpłynął w bezpośredni sposób na proces postrzegania i interpretacji wzajemnych relacji na linii rządzący–rządzeni. Przyczynił się także do wzmocnienia tradycyjnych wartości kulturowych, szczególnie w dynamicznie zachodzących przeobrażeniach społeczeństwa. To właśnie w okresie przechodzenia do społeczeństwa industrialnego, poczynając od czasu modernizacji państwa w sferze społeczno-politycznej doby rządów cara Aleksandra I, poprzez zachowawczą politykę Mikołaja I, aż do wymuszonej endogenicznymi uwarunkowaniami doby „wielkich reform” Aleksandra II, kształtowaniu się stosunków przemysłowych towarzyszyła cały czas petryfikacja zachowań bazujących na paternalizmie. Przenikając kulturę polityczną wykształconej części społeczeństwa, stanowił on wspólny z triadą Uwarowa (samowładztwo, prawosławie i ludowość) podstawowy fundament imperium rosyjskiego. W kontekście oczekiwań społecznych był realizowany w kategoriach opieki, nadzoru, ochrony, łaski i darowizny.

Model stosunków opartych na paternalizmie został wzmocniony w dobie upaństwowienia życia społeczno-politycznego i ekonomicznego. W okresie istnienia Związku Radzieckiego funkcję niejako „służebną” w tych sferach wobec społeczeństwa sprawowały organy partii komunistycznej. W katalogu instrumentów oddziaływania na obywateli znalazły się aktywności wynikające z pełnionych funkcji opieki, kontroli, mobilizowania czy też karania obywateli, zgodnie z obowiązującym podówczas komunistycznym systemem aksjologicznym¹⁷. Typowymi przykładami „ojców narodu” w dobie okresu radzieckiego byli zarówno Lenin, jak i Stalin.

Przejawami takiego właśnie paternalizmu w dobie państwa radzieckiego było m.in. gwarantowanie dochodów (płac, emerytur i rent, odszkodowań), ale także dostęp do bezpłatnej edukacji, służby zdrowia, kultury i sportu. Kryzys towarzyszący upadkowi ZSRR i lata Jelcynowskiej „smuty” tylko wzmocniły przekonanie obywateli państwa rosyjskiego o tym, że w dalszym ciągu potrzebują opieki państwa, pomocy społecznej i ochrony. Jeżeli przyjmiemy, że tradycje paternalistyczne można przypisać pewnej

¹⁶ Т.Ф. Ермоленко, *Патернализм в политической культуре России*, [w:] *Российская историческая политология. Курс лекций: Учебное пособие*, ред. С.А. Кислицын, Ростов н/Д. 1998, s. 223-234.

¹⁷ *Tamże*.

„nieświadomości zbiorowej”, czyli archetypowi kultury wyuczonej przez człowieka w procesie socjalizacji, która kontroluje jego zachowanie na poziomie podświadomości, to dochodzimy do konstatacji, zgodnie z którą państwo jest wręcz zobowiązane do opieki nad paternalistycznie nastawionymi obywatelami.

Na tej podstawie można wyodrębnić cztery najważniejsze i charakterystyczne dla Rosji komponenty paternalizmu bezpośrednio powiązane ze zjawiskiem przywództwa: 1. personifikacja i kult władzy; 2. rezygnacja z przyjmowania odpowiedzialności za siebie i delegowanie jej na rządzących; 3. dążenie do uzyskania opieki ze strony rządu; 4. nihilizm prawny. Pod personifikacją władzy rozumie się traktowanie jej jako rodzicielskiej i przyznawanie jej czynnika boskości. Określa się ją jako wszechmocną i nieomylną, ponieważ władca wie, co jest najlepsze dla ludzi. Przenoszenie odpowiedzialności oznacza, że obywatele rosyjscy są gotowi zrezygnować z części swoich swobód i przekazać je tym, którzy stanowią autorytet. Dążenie do opieki utożsamia się z twierdzeniem, iż państwo jest zobowiązane do udzielania pomocy obywatelom. W opinii Antona Iniuszewa paternalizm przejawia się ponadto w traktowaniu władzy jako instytucji stojącej ponad prawem i niepotępieniu jej działalności¹⁸.

W ramach podsumowania można pokusić się o wypunktowanie cech, które w pełni odpowiadają oczekiwaniom obywateli Federacji Rosyjskiej. Jeśli polityk ma je wszystkie, cieszy się ogromnym poparciem społecznym¹⁹ i uznawany jest za „ojca narodu”. Taki polityk:

- sprawuje władzę nad rządem, służbami bezpieczeństwa i siłami zbrojnymi;
- jest zwolennikiem „solidarności społecznej” w walce przeciwko światowemu terroryzmowi;
- jest podziwiany przez Rosjan, ponieważ jest jednym z wybitnych władców kraju;
- stoi na straży prywatności życia swojego i swoich bliskich;
- znajduje się w centrum życia publicznego;
- nie nadużywa alkoholu i stroni od przemocy;
- kładzie nacisk na zwyczajność swego radzieckiego dzieciństwa;
- jest powściągliwy w okazywaniu uczuć;
- charakteryzuje go nieśmiałość, która utrwała jego wizerunek jako skromnego i wyzutego z ambicji osobistych;
- jest przywiązany do tradycji;
- ma poczucie obowiązku;
- jest patriotą²⁰.

¹⁸ А. Инюшев, *Патернализм в разрезе: как это было 10 лет назад*, [online] <http://parkbelin-skogo.ru/патернализм-в-разрезе-как-это-было-10-ле>, 21 V 2019, cyt. za: N. Olszanecka, *Paternalizm a bezpieczeństwo demograficzne Federacji Rosyjskiej*, „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” 2020, nr 11, s. 87-102 (95-96).

¹⁹ M. Domańska, K. Chawryło, *Dyktatura wojenna. Władza i społeczeństwo w Rosji*, Komentarze OSW, Ośrodek Studiów Wschodnich, Nr 433, 22 III 2022, [online] https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/Komentarz_OSW_433.pdf, 29 III 2022.

²⁰ R. Service, *Na Kremlu wiecznie zima. Rosja za drugich rządów Putina*, tłum. J. Wołk-Laniewski, Kraków 2022, s. 17-32.

Wszystkie te cechy we współczesnej Rosji uosabia tylko jeden polityk, który jest powszechnie uważany za prawdziwego przywódcę – jest nim Władimir Putin.

WNIOSKI

Na kanwie zaprezentowanych wyników stwierdzić należy, że czynnikami decydującymi o modelu przywództwa politycznego są cechy ukształtowane przez specyficzną kulturę polityczną. Dominujące okazały się nie cechy przywódców czy system polityczny, lecz właśnie uwarunkowania historyczne stwarzające optymalne warunki ukształtowania się takiego modelu przywódcy, który w pełni odpowiada oczekiwaniom społecznym. Bez pełnej aprobaty ze strony społeczeństwa pozycja dzisiejszego władarza Kremla nie byłaby taka niezależna.

W odpowiedzi na postawione pytania badawcze sformułować można następujące wnioski.

Po pierwsze, poszukując odpowiedzi na pytanie o czynniki, które inaczej niż w państwach sąsiednich wpłynęły w sposób istotny we współczesnej Rosji na kształtowanie się paternalistycznego modelu przywództwa w perspektywie historycznej, przyjrzyć się trzeba źródłom, z których przywódcy, jak i społeczeństwo czerpali wzorce. Rosja, położona na styku oddziaływań dwóch wielkich kręgów cywilizacyjnych, nie uległa ani wpływowi Rzymu, ani Bizancjum. Jak się w praktyce okazało, główne źródło inspiracji, obecne po dziś i głęboko zakorzenione nie tylko w sposobie postrzegania przywództwa politycznego przywództwa politycznego przez społeczeństwo, lecz wprost w umocowaniu go, wywodzi się z dziedzictwa mongolskiego. To właśnie na skutek ponad 200-letniego jarzma Złotej Ordy wytworzył się kult przywódcy bezwzględnego, który nie uznawał nad sobą żadnego prawa.

Po drugie, okazało się, że oczekiwania społeczne wobec przywódcy politycznego raz jeszcze potwierdzają tezę, że im bardziej rosyjski przywódca był samowolny, tym bardziej się to jego poddanym, obywatelom podobało. Tak też jest dziś. Rozstrzygające o postrzeganiu umocowania głowy państwa we współczesnej Rosji jest głęboko żywione oczekiwanie czynnika charyzmatycznego o dużo większym zasięgu oddziaływania niż – ważniejszy z kolei na Zachodzie – wymóg legalności. Wymóg tradycji tę funkcję spełnia w sposób pośredni.

Po trzecie, w odpowiedzi na pytanie o występowanie pewnych cech dystynktywnych modelu przywództwa we współczesnej Rosji przywołać można kilka spośród nich. Ich osobliwy charakter wynika właśnie stąd, iż ukształtowały się one na przestrzeni wieków przede wszystkim pod wpływem czynników endogennych.

Pierwszą z szeregu osobliwości rosyjskiego przywództwa politycznego jest jego silne powiązanie zarówno z osobą lidera politycznego, jak i z dziedzictwem oraz tradycją władzy głęboko zakorzenionymi zarówno w kulturze politycznej, jak i politycznej świadomości i mentalności społeczeństwa rosyjskiego.

W tym kontekście naturalne wydaje się stwierdzenie, że kluczem do odczytania wzorca przywództwa politycznego i przywódcy politycznego jest nie tylko świadomość

oraz mentalność polityczna społeczeństwa rosyjskiego. Elementem sprzyjającym utrwaleniu modelu rządów tzw. silnej ręki, którego realizatorem pozostaje lider polityczny, jest występująca w społeczeństwie rosyjskim autorytarna forma świadomości. Charakteryzuje się ona tendencją do prostych rozwiązań, chęcią przerzucania odpowiedzialności na innych – zwłaszcza na władzę – czy pragnieniem łatwo dostępnej wiary, a nie wiedzy oraz potrzebą uległości²¹. Odpowiada to narastającym nastrojom społecznym o zabarwieniu paternalistycznym, zgodnie z którymi dominuje pewien obraz tak władzy państwowej, jak lidera politycznego. Ludzie nie tyle powierzają władzom sprawowanie jakichkolwiek funkcji, ile oddają im swój los. Na tej podstawie paternalizm ugruntował się w rosyjskiej mentalności politycznej jako wartość i fundamentalna postawa wobec otaczającego świata.

Wynika stąd głęboko żywione przekonanie, że opieka państwowa jest zarówno „dobrem”, jak i obowiązkiem władzy wobec społeczeństwa (ludu). Jednocześnie paternalizm, generując nastroje zależne w społeczeństwie i przyzwyczajając je do biernego oczekiwania, osłabia niezależną energię jednostek. Jako ideał władzy państwowej rosyjska mentalność polityczna sankcjonuje przede wszystkim siłę jednostki, która jest za nas/mnie odpowiedzialna, postrzegana jako silna, bo autorytatywna oraz sprawiedliwa, tym samym podkreślając jej walor moralny. Ten „obraz” władzy koncentruje się na umiarkowanie autorytarnym ideale, który zawsze łączy się z kolektywną demokracją ochłokratycznej perswazji. Z tego powodu mentalność polityczna rozwinęła podwójny stosunek do władzy. Z jednej strony istnieje wiara w autorytet, często obdarzony cechami charyzmatycznymi, a co za tym idzie – oczekiwanie od niego „cudu”, któremu to oczekiwaniu towarzyszy ciągle gotowość do posłuszeństwa władzy. Z drugiej strony istnieje przekonanie, że sama władza powinna służyć „wspólnej sprawie”, idei narodo-wo-państwowej. Stąd orientacja rosyjskiej mentalności politycznej na kontrolowanie działań władzy poprzez jej stałą korelację ze „wspólną sprawą”, której doświadcza ogół społeczeństwa. Jeśli władza prowadzi działania przeciwko tym doświadczeniom, zwykle jest obalana, a czasem brutalnie traktowana. Dlatego przywódcy polityczni w Rosji, którzy rezygnują ze stanowiska, są najpierw poddawani ostrej krytyce, a następnie pograżają się w politycznym zapomnieniu.

Ostatnią, rozpoznawalną osobliwością rosyjskiej rzeczywistości, w ramach której funkcjonuje własny, rodzimy model przywództwa, jest fakt, że rosyjska mentalność polityczna charakteryzuje się kultem władzy państwowej, podziwem dla niej jako ucieleśnieniem siły i dominacji. Ta fetyszyzacja władzy państwowej rodzi etatyzm, nie w sensie zachodnim, ale raczej wschodnim. Etatyzm opiera się na głęboko żywionym przekonaniu, że państwo rosyjskie, obdarzone nadprzyrodzonymi właściwościami, jest racjonalnie postrzegane jako twórca rosyjskiej rzeczywistości. Ponieważ najniższą akceptowalność społeczną w modelu przywódczym mają formy demokratyczne ze względu na ich chwiejność, anarchistyczny charakter i demoralizację rządzących i rządzonych²², nie może dziwić fakt, że nie zakorzenił się on na stałe w rzeczywistości rosyjskiej.

²¹ А.Н. Яковлев, *Реформация в России*, „Общественные науки и современность” 2005, nr 2, s. 60.

²² A. Chodubski, *Przywództwo jako wartość kulturowo-cywilizacyjna*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość” 2014, nr 11, s. 26.

Doświadczenia z demokracją traktowaną jako swoiste panaceum na wszystkie społeczne bolączki we współczesnej Rosji odbierane są przez zdecydowaną większość obywateli jako kolejny czas „smutnych lat” doby Jelcynowskiej prezydencji.

Reasumując, stwierdzić należy, że chociaż nowy reżim polityczny zwany „putinizmem” i związany z nazwiskiem nowego prezydenta zaczął się kształtować po wyborach prezydenckich w 2000 roku, to jednak jeszcze przed wyborami zaczęły pojawiać się pierwsze przebliski stylu politycznego nowego przywódcy, które w dużej mierze zdeterminowały metody i sposoby sprawowania władzy. Jak pisze Władimir Sogrin: *Putin od czasu objęcia urzędu [...] zarówno przez swój wygląd, jak i zachowanie demonstrował polityczną niezależność i bezpartyjność, uporczywie potwierdzając styl oświeconego autorytaryzmu. Autorytaryzm przejawiał się w demonstrowaniu woli politycznej i określaniu roli nowego przywódcy w nominacji i aprobachie wszystkich znaczących decyzji państwowych, oświecona natura autorytaryzmu była widoczna w pragnieniu połączenia przywództwa i etatyzmu z liberalizmem, stanowczym odrzuceniu idei przywrócenia*²³.

BIBLIOGRAFIA

- Аковлев А.Н., *Реформациа в России*, „Общественные науки и современность” [Яковлев А.Н., *Реформация в России*, „Общественные науки и современность”] 2005, nr 2, s. 58-65.
- Blondel J., *Political Leadership. Towards a General Analysis*, London–Beverly Hills–Newbury Park–New Delhi 1987.
- Chodubski A., *Przywództwo jako wartość kulturowo-cywilizacyjna*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość” 2014, nr 11, s. 9-27.
- Domańska M., Chawryło K., *Dyktatura wojenna. Władza i społeczeństwo w Rosji*, Komentarze OSW, Ośrodek Studiów Wschodnich, Nr 433, 22 III 2022, s. 1-8, [online] https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/Komentarz_OSW_433.pdf.
- Ermolenko T.F., *Paternalizm v političeskoj kul'ture Rossii*, [w:] *Rossijskaâ istoričeskaâ politologiâ. Kurs lekcij: Učebnoe posobie*, red. S.A. Kislicyn, Rostov n/D. 1998, s. 223-234 [Ермоленко Т.Ф., *Патернализм в политической культуре России*, [w:] *Российская историческая политология. Курс лекций: Учебное пособие*, red. С.А. Кислицын, Ростов н/Д. 1998, s. 223-234].
- Gunnell J.G., *Richard Neustadt in the History of American Political Science*, [w:] *Presidential Power. Forging the Presidency for the Twenty-first Century*, red. R.Y. Shapiro, M. Joynt Kumar, L.R. Jacobs, New York 2000, s. 16-28, <https://doi.org/10.7312/shap10932-005>.
- Hermann M.D., *Stili liderstva v formirovanii vnešnej politiki*, „Polis. Političeskie issledovaniâ” [Херманн М.Д., *Стили лидерства в формировании внешней политики*, „Полис. Политические исследования”] 1991, nr 1, s. 91-98.
- Hermann M., *Sostavnye časti liderstva. Mir politiki: Suždeniâ i ocenki zapadnyh politologov*, Moskva 1992 [Херманн М., *Составные части лидерства. Мир политики: Суждения и оценки западных политологов*, Москва 1992].

²³ В.В. Согрин, *Политическая история современной России. 1982-2001: от Горбачева до Путина*, Москва 2001, s. 238.

- Hermann M.G., *Elementy przywództwa*, [w:] *Władza i społeczeństwo 2. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, red. J. Szczupaczyński, tłum. J. Zychowicz, Warszawa 1998, s. 297-313.
- Imâ Rossiâ [Имя Россия], [online] <http://www.nameofrussia.ru>.
- Inûšev A., *Paternalizm v razreze: kak èto bylo 10 let nazad* [Инюшев А., Патернализм в разрезе: как это было 10 лет назад], [online] <http://parkbelin-skogo.ru/патернализм-в-разрезе-как-это-было-10-лет>.
- Isaev B.A., Baranov N.A., *Političeskie otnošenîa i političeskij process v sovremennoj Rossii. Učebnoe posobie*, Sankt Peterburg 2009 [Исаев Б.А., Баранов Н.А., Политические отношения и политический процесс в современной России. Учебное пособие, Санкт Петербург 2009].
- Jach A., *Rosja 1991-1993. Walka o nowy kształt ustrojowy państwa*, Kraków 2011.
- Muhaev R.T., *Teoriâ politiki: učebnik dlâ studentov vuzov, obučaiûšihsâ po gumanitarno-social'nyĭm disciplinam i special'nosti «Meždunarodnye otnošenîa»*, Moskva 2015 [Мухаев Р.Т., Теория политики: учебник для студентов вузов, обучающихся по гуманитарно-социальным дисциплинам и специальности «Международные отношения», Москва 2015].
- Nocoń J., Laska A., *Teoria polityki. Wprowadzenie*, Warszawa 2006.
- Olszanecka N., *Paternalizm a bezpieczeństwo demograficzne Federacji Rosyjskiej*, „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” 2020, nr 11, s. 87-102, <https://doi.org/10.12775/EO.2020.004>.
- Rogożina E.M., *Političeskoe liderstvo v zapadnoj, islamskoj i rossijskoj politiko-kul'turnyh tradiciâh: sravnitel'nyĭ analiz*, „Vestnik NNGU” [Рогожина Е.М., Политическое лидерство в западной, исламской и российской политико-культурных традициях: сравнительный анализ, „Вестник ННГУ”] 2011, nr 3-1, s. 303-308, [online] <https://cyberleninka.ru/article/n/politicheskoe-liderstvo-v-zapadnoy-islamskoj-i-rossijskoj-politiko-kulturnyh-traditsiyah-sravnitelnyy-analiz>.
- Smolâr A.V., *Političeskoe liderstvo: opredelenie, tipologiâ, funkcii i sovremennnye tendencii razvitiâ*, „Vestnik ZabGU” [Смоляр А.В., Политическое лидерство: определение, типология, функции и современные тенденции развития, „Вестник ЗабГУ”] 2007, nr 3, s. 168-174.
- Sogrin V.V., *Političeskââ istoriâ sovremennoj Rossii. 1982-2001: ot Gorbačeva do Putina*, Moskva 2001 [Согрин В.В., Политическая история современной России. 1982-2001: от Горбачева до Путина, Издательство «Весь Мир», Москва 2001].
- Żukiewicz P., *Przywództwo labilne. Mechanizm powrotu do władzy w świetle teorii przywództwa politycznego*, Wrocław-Poznań 2012.
- Żukiewicz P., *Przywództwo polityczne. Teoria i praktyka*, Warszawa 2011.

Anna JACH – politolog, doktor habilitowany w obszarze nauk o polityce i administracji, historyk, adiunkt w Katedrze Badań nad Obszarem Eurazjatyckim w Instytucie Rosji i Europy Wschodniej na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Specjalizuje się w historii XX i XXI wieku, ze szczególnym uwzględnieniem historii ZSRR i Rosji, stosunków polsko-rosyjskich, transformacji ustrojowej oraz funkcjonowania pozarządowego sektora niekomercyjnego, społeczeństwa obywatelskiego w Rosji.